

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.2.57>

Д. А. Стрижеус

аспірант

Львівського університету бізнесу та права

ORCID ID: 0009-0004-2595-2400

СУДОВИЙ ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Стаття присвячена теоретичним проблемам захисту суб'єктивних цивільних прав в умовах сучасного суспільного і правового розвитку. Автор відзначає, що ця проблема становить одну з найбільш перспективних наукових і практичних проблем сьогодення. Цей висновок пояснюється тим, що в центрі згаданої проблематики знаходяться цивільні права особи, які найбільшою мірою слугують задоволенню різноманітних потреб людини в суспільстві. Таке бачення адекватно відображає ступінь «вписаності» сучасної людини в ринкову економіку, є мірилом розвиненості системи цивільних правовідносин як сфери реалізації приватної ініціативи особистості. Тому захист цивільних прав розглядається як одна з найважливіших категорій теорії права та теорії цивільного права. Частота порушень цивільних прав у реальних суспільних відносинах опосередковано свідчить про важливість цих прав, необхідність їх постійного захисту з боку уповноважених державних органів, з'ясування алгоритмів і механізмів поліпшення такого захисту, врахування позитивного вітчизняного і зарубіжного досвіду в цій сфері. Така позиція ряду вчених підкріплюється і підвищенням ролі цивільного права в суспільному житті, у розвитку ринкової економіки, що не може не обумовлювати зростання «цінності» саме цивільних прав у змінюваних суспільних відносинах, яскравим прикладом чого є сучасне українське суспільство.

Автор робить наголос на суто доктринальних і практичних аспектах проблематики, а також на пріоритетності обумовленості захисту цивільних прав як конституційною моделлю судового захисту прав людини (статті 3, 13, 41, 42, 55 Основного Закону України), так і віднесенням судового захисту власне цивільних прав до основних засад цивільного законодавства (пункт 5 частини першої статті 3 Цивільного кодексу України України). Такий підхід мотивований специфікою позитивного правового регулювання правозастосування, а системне тлумачення відповідних конституційно- та цивільно-правових норм дозволяє зробити висновок про визначальний характер захисту цивільних прав для судової системи держави.

Ключові слова: *судова влада, правосуддя, захист цивільних прав, судовий захист прав людини, судова система, Верховний Суд, Конституційний Суд України, Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду.*

Стан наукової розробки проблеми. Проблематиці функцій суду касаційної інстанції у сфері захисту цивільних прав присвячено порівняно нечисленну групу досліджень, що зумовлено, з одного боку, тривалою відсутністю глибоких науково-правових розробок у галузі опрацювання функціональної специфіки судів касаційної інстанції, невизначеністю правового статусу таких судів у системі судоустрою України (особливо враховуючи своєрідний «касаційний дуалізм» 2010-2016 рр.) та порівняно нетривалим

періодом функціонування нового Верховного Суду (із включенням до його структури Касаційного цивільного суду) (з 2017 р.) в судовій системі держави. Наразі в цій сфері можна назвати дослідження вітчизняних учених-теоретиків та фахівців-практиків, зокрема таких, як К. Гусаров, Ю. Білоусов, І. Дзера, І. Ігонін, А. Калараш, П. Карпечкін, О. Кот, О. Крупчан, Н. Кузнецова, Л. Лобойко, Д. Луспенник, В. Луць, А. Помазанов, Ю. Притика, Я. Романюк, М. Смокович, В. Уркевич, Є. Харитонов, О. Хотинська-Нор, П. Шевчук, С. Шевчук, А. Ярема та ін. Їх наукові розробки стимулювалися

вітчизняними кодифікаційними роботами у сферах цивільного права і цивільного процесу, ініціюванням і здійсненням конституційної та судової реформ у державі, вирішенням комплексу теоретичних і практичних питань, пов'язаних із запровадженням спеціалізованої юрисдикції та відмежуванням цивільної юрисдикції від інших її видів (адміністративної, господарської тощо). Водночас цілісна наукова інтерпретація функціональної специфіки Верховного Суду в розрізі захисту ним цивільних прав наразі відсутня.

Мета статті. Метою статті є висвітлення окремих теоретико-правових проблем судового захисту цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. З гносеологічного погляду, у сфері опрацювання проблем захисту цивільних прав ключовими зазвичай виступають категорії суб'єктивного цивільного права та захисту цивільних прав, що набувають нового тлумачення мірою розвитку цивільно-правової доктрини, окремих форм і напрямів праворозуміння, концептуалізації правозахисту як невід'ємної складової реалізації суб'єктивних прав, кристалізації питань загальної теорії права та теорії цивільного права. Разом з тим, ці юридичні категорії окреслюють лише окремі позиції формування системи правових зв'язків, що опосередковують реальність цивільних прав, питання їх здійсненності і захищеності від протиправних посягань у повсякденному суспільному житті.

Під суб'єктивними цивільними правами у сучасній юриспруденції розуміють врегульовану цивільно-правовими нормами міра можливої поведінки суб'єкта, яка спрямована на реалізацію його законних інтересів[1]. Цим правам кореспондують такі конструктивні їх характеристики, як ініціативність (можливість діяти на власний розсуд та під власну відповідальність), рівність сторін, свобода волевиявлення, наявність відповідних цим правам цивільно-правових обов'язків тощо[2]. Ці права детермінують широке застосування приватної ініціативи, свободи волевиявлення, диспозитивного методу правового регулювання, поєднання закону та договору у сфері регулювання цивільних прав особи тощо.

Будь-якому суб'єктивному праву, а тим більше суб'єктивному цивільному праву, завжди притаманна властивість реалізації, здійсненності, що залежить від сукупності суспільних і правових умов, що детермінують можливість практичного використання цих прав у повсякденній поведінці суб'єктів цивільних відносин. Умовою належного та безперешкодного здійснення цивільних прав закономірно вважається можливість їх захисту, що означає наявність у суб'єкта цивільного права правомочностей забезпечити реалізацію свого цивільного права шляхом його самозахисту або ж – вдатися до компетентних (уповноважених) органів державної влади щодо вжиття ними у порядку та в межах, установлених законом, належних правових заходів із забезпечення безперешкодної реалізації свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного цивільного права, що супроводжується розв'язанням правових спорів докола реалізації цього права, припинення його порушення, поновлення чи визнання цього права, а також притягнення до юридичної відповідальності порушників у порядку, встановленому законом. Таке значення захисту цивільного права відтворене в добре відомій юридичній формулі: суб'єктивне цивільне право, яке не захищається («незахищене право»), втрачає свою сутність[3]. Тим більше, коли мова йде про систему цивільних прав, що складається з двох великих і взаємопов'язаних підсистем людських прав – особистих немайнових та майнових прав. Тож численні правові спори виникають з договірних та недоговірних, житлових, земельних, сімейних, спадкових, споживчих, трудових правовідносин, відносин власності, тобто у тих сферах суспільних відносин, які є найбільш поширеними та особливо чутливими як для особи, так і для суспільства в цілому[4].

У сучасній юридичній науці домінують наукові підходи до тлумачення захисту цивільних прав, як функції держави (суду) («теорія функцій»), певного комплексу юридичних заходів («теорія заходів») чи специфічної юридичної діяльності («теорія діяльності»)[5]. Остання («діяльнісна») теорія набула чи не найбільше прихильників серед українських учених (Ю. При-

тика[6], З. Ромовська[7], Р. Стефанчук[8]). Наприклад, Ю. Притика визначає захист прав, як юридичну діяльність, спрямовану на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення[6]. Натомість окремі фахівці (А. Штанько) пропонують застосовувати інтегративну модель при тлумаченні поняття захисту цивільних прав, розуміючи під нею міжгалузевий (змішаний) правовий інститут, що «існує на межі матеріального і процесуального права, містить норми приватного і публічного права, а відповідно, враховуватиме матеріальні й процесуальні аспекти захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів і охоплюватиме матеріальні, процедурні й процесуальні його елементи, а також поєднуватиме статичний і динамічний стани захисту»[5]. Такий підхід характеризує зміст правових норм, що опосередковують суспільні відносини із захисту цивільних прав як правового інституту, однак не вказує на інтегративність вирішення проблеми.

Якщо за радянських часів захист цивільних прав взагалі розглядався як юридико-технічний додаток до вчення про цивільні правовідносини, то з прийняттям та реалізацією Цивільного кодексу України 2003 р., в якому норми про захист суб'єктивних цивільних прав були виведені в окрему Главу 3 «Захист цивільних прав та інтересів», роль цього правового інституту значно змінилася у силу розцінювання його не тільки як самостійного правового інституту, але й як своєрідного «фундаменту» громадянського суспільства[2]. Згадаємо, що у Цивільному кодексу України було закріплено принцип універсальності захисту цивільних прав[9], можливість захисту цивільних прав як нерозривної властивості цих прав[2], невичерпність передбачених законом способів захисту цивільних прав[10], широту спектру цих способів захисту цивільних прав[11].

Сучасна права доктрина засвідчує наявність кількох взаємопов'язаних трендів розвитку цивільних прав особи: розширення їх каталогу, посилення їх об'єктивності в актах позитивного (найперше цивільного) законодавства, розширення спектру

можливостей їх захисту. При цьому варто зазначити, що ключова роль у захистові державою цивільних прав особи належить судовій владі[12], адже саме суд надає такому захистові цілісність і завершеність[2]. У цьому контексті Конституційний Суд України констатував наявність «обов'язку держави в особі органу законодавчої влади запровадити юридичний механізм реалізації права особи на судовий захист, зокрема в ділянці судового захисту прав і свобод особи у сфері відносин за публічним правом. Такий юридичний механізм має забезпечувати дієвість права особи на судовий захист, що виявляється в запровадженні законом процесуальних можливостей для реального захисту та поновлення порушених прав і свобод особи»[13]. На думку Конституційного Суду України законодавець повинен, «здійснюючи відповідне регулювання, виходити з конституційних принципів і цінностей та відповідних міжнародних зобов'язань України, зокрема щодо ефективного судового захисту прав і свобод людини і громадянина»[13].

Таке бачення проблеми дозволяє стверджувати, що сутність судового захисту цивільних прав «полягає в забезпеченні на конституційному і галузевому рівнях особам, чиї права порушені, не визнаються чи оспорується, можливості звернутись до суду за захистом і вимагати застосування заходів правоохоронного характеру з метою припинення порушення права чи відновлення порушеного права. Захист цивільних прав та інтересів охоплює комплекс норм як матеріального, так і процесуального характеру, спрямованих на забезпечення належної реалізації права на захист, що є важливим складником будь-якого суб'єктивного права»[14]. Отже, механізм судового захисту цивільних прав є складним за своєю правовою природою (поєднання матеріальних і процесуальних елементів), структурованим відповідно до системи sudoустрою держави, інституціалізованим у діяльності відповідних судових органів та суддів, які здійснюють правосуддя у цивільних справах, забезпеченим системою інституційних, функціональних та процесуальних гарантій здійснення цивільного судочинства.

У розрізі захисту цивільних прав підтвердженням пріоритетності судової форми їх захисту є низка норм Цивільного процесуального кодексу України, якими передбачено, що: 1) завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (частина перша статті 2); 2) закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі (частина четверта статті 3); 3) відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною (частина третя статті 4); 4) здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором (частина перша статті 5); 5) учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення (частина перша статті 17)[15].

Висновки. Цивільні прав особи складають собою важливий інститут права, спрямований на забезпечення розвитку соціальних та економічних відносин в умовах ринкової економіки. Забезпечення їх реалізації та захисту є важливим обов'язком сучасної держави. У механізмі захисту цивільних прав особи важливе місце належить судовій владі. Судовий захист цивільних прав характеризується поєднанням матеріальних і процесуальних елементів, специфікою здійснення правосуддя у цій сфері суспільних відносин, наявністю системи інституційних, функціональних та процесуальних гарантій здійснення цивільного судочинства.

Список використаних джерел:

- Чепис О.І. Інтереси в цивільному праві: сутність, місце та особливості захисту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. С. 8.
- Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав : проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 40-43.
- Ярема А.Г. Система способів захисту цивільних прав судом. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 12 (112). С. 34.
- Помазанов А.В. Касаційний перегляд судових рішень у цивільному процесі : дис. ... д-ра філософії : 081 (Право). Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2019. С. 15.
- Штанько А. Підходи до визначення поняття захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 142–159.
- Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Юридичні науки*. 2004. Вип. 60–62. С. 16–19.
- Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс : підручник. [2-ге вид., доп.]. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 594 с. С. 490-491.
- Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ : КНТ, 2008. 626 с. С. 177-178.
- Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав / за заг. ред. О.Д. Крупчана і В.В. Луця. Київ : Інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 7.
- Рішення Верховного Суду України від 20 жовтня 2010 року по справі № 6–37646св10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11970935>.
- Новосад А.С. Щодо питань захисту цивільних прав та інтересів. *Правова держава : історія, сучасність та перспективи формування в Україні : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.) / редколег. : Р.Л. Наливайко (гол.) та ін.* Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 63-64.
- Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини : навч. посіб. Київ : Видавництво «ФОРМ» (ФОРМ), 2018. С. 69; Шевчук С. Судовий захист

- прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини в контексті західної правової традиції. Київ : Реферат, 2006. 848 с.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів частини першої статті 294, частини шостої статті 383 Кодексу адміністративного судочинства України (щодо рівноправності сторін під час судового контролю за виконанням судового рішення) від 1 березня 2023 року № 2-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-23#n115>.
14. Басай О.В. Реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4(25). Т. 1. С. 104.
15. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст.492.
-

Stryzheus D. Judicial protection of civil rights: issues of theory

The article is devoted to the theoretical problem of the protection of subjective civil rights in the conditions of modern social and legal development. The author notes that this problem is one of the most promising scientific and practical problems today. This conclusion is explained by the fact that at the center of the mentioned problem are the civil rights of a person, which to the greatest extent serve to satisfy the various needs of a person in society. Such a vision adequately reflects the degree of «inclusion» of a modern person in the market economy, and is a measure of the development of the system of civil legal relations as a sphere of implementation of the individual's private initiative. Therefore, the protection of civil rights is considered as one of the most important categories of the theory of law and the theory of civil law. The frequency of violations of civil rights in real social relations indirectly indicates the importance of these rights, the need for their constant protection by authorized state bodies, the clarification of algorithms and mechanisms for improving such protection, taking into account positive domestic and foreign experience in this area. Such a position of a number of scientists is reinforced by the increasing role of civil law in social life, in the development of the market economy, which cannot help but determine the growth of the «value» of civil rights in changing social relations, a vivid example of which is modern Ukrainian society.

The author emphasizes the purely doctrinal and practical aspects of the issue, as well as the priority of the conditionality of the protection of civil rights both by the constitutional model of judicial protection of human rights (Articles 3, 13, 41, 42, 55 of the Basic Law of Ukraine) and by the classification of judicial protection of civil rights itself to the basic principles of civil legislation (clause 5 of part one of article 3 of the Civil Code of Ukraine). This approach is motivated by the specificity of the positive legal regulation of law enforcement, and the systematic interpretation of the relevant constitutional and civil law norms allows us to draw a conclusion about the determining nature of the protection of civil rights for the judicial system of the state.

Key words: *judicial power, justice, protection of civil rights, judicial protection of human rights, judicial system, Supreme Court, Constitutional Court of Ukraine, Civil Court of Cassation as part of the Supreme Court.*